

Krystian Maciej SZUDAREK 
Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny, Polska

Jacek Tebinka (2021). *Kanada i Szczecin 1945–1990: w cieniu granicy. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie*, ss. 208

Recenzowana książka jest jedną z pięciu monografii, jakie ukazały się w serii wydawniczej „Świat wobec Szczecina” zainicjowanej przez Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie w 2020 r. z okazji przypadającej wówczas pięćdziesiątej rocznicy wydarzeń Grudnia '70. Celem serii jest ukazanie międzynarodowej percepcji roli Szczecina w trakcie polskich przełomów 1970, 1980 i 1989 r. Inspiracją do stworzenia serii było również słynne przemówienie Winstona S. Churchilla w amerykańskim Westminster College w Fulton 5 marca 1946 r., w którym padły znamienne słowa: „From Stettin in the Baltic to Triest in the Adriatic, an iron curtain has descended across the Continent”. „Żelazna kurtyna” stała się z czasem symbolem podzielonej w okresie zimnej wojny Europy, a kontrowersje dotyczące ostatecznego ustalenia granicy polsko-niemieckiej po II wojnie światowej stanowiły

element generujący napięcie w stosunkach międzynarodowych po 1945 r. Wiązała się z tym bezpośrednio kwestia statusu Szczecina i znaczenia tego miasta w stosunkach bilateralnych Polski z innymi państwami.

Tak zarysowany projekt badawczy został przedstawiony w poszczególnych tomach serii z perspektywy Republiki Federalnej Niemiec (Jaskułowski, 2020), Czechosłowacji (Szczepańska-Dudziak, 2021), Kanady (Tebinka, 2021), Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Gańczak, 2022) i Szwecji (Jaworski, 2022). Obecność Kanady w tym zestawieniu na pierwszy rzut oka może budzić zdziwienie. Dominium Kanady utworzone w 1867 r. początkowo nie prowadziło samodzielnej polityki zagranicznej i w niewielkim stopniu wpływało na politykę Imperium Brytyjskiego, którego stanowiło część. Z czasem jednak w wyniku transformacji Imperium zyskało

atrybuty państwa – podmiotu w stosunkach międzynarodowych, czego formalnoprawnym potwierdzeniem były zapisy Statutu Westminsterkiego z 11 grudnia 1931 r. Już w 1919 r. Kanada była uczestnikiem konferencji pokojowej w Paryżu, sygnatariuszem traktatu wersalskiego i zyskała status członka pierwotnego Ligi Narodów z prawem do oddzielnej reprezentacji z wyboru w Radzie tej organizacji. Do 1939 r. Kanada utworzyła pięć placówek dyplomatycznych – w Waszyngtonie, Paryżu, Tokio, Brukseli i Hadze. W okresie II wojny światowej Kanada nawiązała relacje dyplomatyczne z innymi państwami, w tym z Polską. Po zakończeniu wojny przystąpiła do Organizacji Narodów Zjednoczonych, była członkiem założycielem Paktu Północnoatlantyckiego i miała aspiracje, aby odgrywać w stosunkach międzynarodowych rolę mocarstwa „średniej klasy” (*middle power*). Mocarstwa zachodnie – Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja, które wraz ze Związkiem Sowieckim decydowały o rozstrzygnięciu kwestii niemieckiej i w tym kontekście granicy polsko-niemieckiej, konsultowały się w tej materii z Kanadą. Uwzględnienie w tym zestawie perspektywy kanadyjskiej jest więc jak najbardziej zasadne, tym bardziej że Ottawa nie zawsze w polityce międzynarodowej mówiła jednym głosem z Waszyngtonem i Londynem, co potwierdzają najnowsze badania na temat stanowiska Kanady wobec planu Rapackiego (Musto, 2021).

Profesor Jacek Tebinka z Uniwersytetu Gdańskiego, autor recenzowanej monografii, jest znanym i cenionym badaczem stosunków polsko-brytyjskich w XX w. W swoim

bogatym dorobku naukowym ma również szereg pozycji ukazujących problem granicy polsko-niemieckiej i kwestię statusu Szczecina po 1945 r. z perspektywy Londynu, w tym monografię (Tebinka, 2005) i edycję źródłową (Tebinka, Techman, 2016).

Na recenzowaną monografię składają się: wstęp, trzy rozdziały – oznaczone jako części, zakończenie, aneks obejmujący sześć niepublikowanych dotychczas dokumentów archiwalnych zawierających informacje na temat Szczecina, bibliografia, wykaz skrótów i indeks osobowy. Brakuje natomiast w niej streszczenia w języku angielskim.

Podstawę źródłową monografii stanowią przede wszystkim materiały archiwalne – kanadyjskie z Library and Archives w Ottawie, polskie z Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w Warszawie i Instytutu Polskiego im. Gen. Sikorskiego w Londynie oraz brytyjskie z The National Archives w Londynie. Autor wykorzystał również dostępne dokumenty publikowane, w tym mające największe znaczenie dla opracowanego tematu serie kanadyjskich i polskich dokumentów dyplomatycznych. Podstawę źródłową dopełniają ponadto: prasa (wykorzystano tylko dwa tytuły), pamiętniki i publicystyka.

Ramy chronologiczne książki wskazane w tytule obejmują lata 1945–1990. Cezura początkowa jest związana z tym, że 2 sierpnia 1945 r. na mocy umowy poczdamskiej Polska otrzymała pod swą administrację obszary niemieckie na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej. Granicę wschodnią Niemiec miała ustalić następnie konferencja pokojowa. Ostateczne rozstrzygnięcia w tej

materii zapadły jednak dopiero bez mała pół wieku później w związku z konferencją „dwa plus cztery”. 12 września 1990 r. cztery mocarstwa – Związek Sowiecki, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja – podpisały *Traktat o ostatecznym uregulowaniu w odniesieniu do Niemiec*, który otworzył drogę do zjednoczenia Niemiec – 3 października 1990 r. Kwestię granicy polsko-niemieckiej ustalono natomiast ostatecznie w *Traktacie o potwierdzeniu istniejącej granicy polsko-niemieckiej* podpisanym 14 listopada 1990 r. przez Polskę i Republikę Federalną Niemiec.

Część pierwsza książki obejmuje lata 1945–1950. Cechowała je tymczasowość ustaleń zawartych w umowie poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. w sprawie granicy zachodniej Polski i związana z tym niepewność co do przynależności państwowej Szczecina. Tymczasowość i niepewność, którą dobrze oddaje trafnie dobrany tytuł tej części książki – *Stettin czy Szczecin*.

Kwestia ustalenia granic Polski po II wojnie światowej była przede wszystkim problemem w relacjach mocarstw zachodnich – Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii ze Związkiem Sowieckim. Brytyjski rząd po 1945 r. dążył do zachowania spójności działań Brytyjskiej Wspólnoty Narodów na forum międzynarodowym, dlatego informował na bieżąco dominia brytyjskie, w tym Kanadę, o decyzjach wielkiej trójki, które podejmowano w kwestii granicy polsko-niemieckiej. Rząd kanadyjski już w 1944 r. znał szczegóły brytyjskiej koncepcji przesunięcia terytorium Polski ze wschodu na zachód, tj. ustalenia granicy polsko-sowieckiej według linii Curzona w zamian za rekompensatę

kosztem Niemiec. Dyplomacja kanadyjska przyjęła jednak w tej kwestii stanowisko biernego obserwatora, choć w Ottawie oceniano to jako zbyt daleko idące rozwiązanie. Kanada w ślad na mocarstwami zachodnimi uznała 6 lipca 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie. Popierała również stanowisko brytyjskie i amerykańskie zaprezentowane na konferencji poczdamskiej – przeciwne definitywnemu ustaleniu granic Polski. Delegacje brytyjska i amerykańska przeforsowały pozostawienie tej kwestii do rozstrzygnięcia na późniejszej konferencji pokojowej, niemniej w umowie poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r. zdecydowano o przekazaniu Polsce pod administrację obszarów niemieckich na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej. Dyplomacja kanadyjska w następnych latach i dekadach popierała stanowisko Londynu i Waszyngtonu, które stały na stanowisku, że w Poczdamie nie uznano *de iure* granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. Za kulisami jednak rząd kanadyjski popierał poczdamskie *status quo*, choć unikał jednoznacznych i publicznych deklaracji na ten temat. W latach 1947–1949 do Ottawy docierały pogłoski i informacje na temat propozycji „korekty” granicy między Polską a Niemcami. Z jednej strony pojawiły się pogłoski o takich planach ze strony Moskwy – oddania Niemcom polskich ziem zachodnich w zamian za rekompensatę dla Polski kosztem Czechosłowacji (Zaolzie) lub Związku Sowieckiego (Kresy Wschodnie). Z drugiej strony koncepcję zmiany granicy polsko-niemieckiej wysuwali również w rozmowach z Moskwą dyplomaci brytyjscy i amerykańscy. Kanada zajęła wobec tych

doniesień stanowisko wyczekujące. Zawarty 6 lipca 1950 r. w Zgorzelcu *Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej* oznaczał, że Związek Sowiecki nie odstąpił od polityki potwierdzenia poczdamskiego *status quo*, przekreślając jednocześnie plany mocarstw zachodnich dotyczące rewizji wspomnianej granicy poprzez negocjacje. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania oprostowały układ zgorzelecki, podczas gdy Kanada nie zabrała głosu w tej sprawie.

Część druga książki jest zatytułowana *Szczecin staje się polskim miastem 1951–1970*. Autor przekonująco dowodzi w niej tezę, że pomimo negatywnego wpływu zimnej wojny na relacje kanadyjsko-polskie Ottawa nie zamierzała popierać rewizjonistycznej polityki kanclerza Republiki Federalnej Niemiec Konrada Adenauera. Podkreśla również ciągłość polityki zagranicznej Kanady w tej kwestii, zarówno w okresie rządów liberałów, jak i postępowych konserwatystów. W Ottawie nie wykluczano jednak tego, że kwestię zmiany granicy polsko-niemieckiej podniesie Związek Sowiecki jako cenę za zjednoczenie Niemiec na sowieckich warunkach. Stonowaną reakcję Kanady na wydarzenia w Polsce w roku 1956 autor tłumaczy względami politycznymi. Ottawa nie chciała z tego powodu zadrażniać relacji z Moskwą. Dyplomaci kanadyjscy nie mieli jednak złudzeń, że Polska ze względów strategicznych była skazana na pozostanie w sowieckiej strefie wpływów. Niemniej po październiku 1956 r. doszło do znaczącej poprawy relacji polsko-kanadyjskich. Co więcej, mocarstwa

zachodnie poniechały rozważań na temat zmiany granicy polsko-niemieckiej i poparcia rewizjonistycznej polityki Republiki Federalnej Niemiec. Dyplomaci kanadyjscy zakładali, że Bonn zgodzi się w przyszłości na uznanie granic na Odrze i Nysie Łużyckiej, co miało być ceną za zjednoczenie Niemiec. Koncepcję zjednoczenia Niemiec poprzez połączenie Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej, a więc w ramach istniejących granic, poparł publicznie na konferencji prasowej 25 marca 1959 r. prezydent Francji gen. Charles de Gaulle. Dyplomacja kanadyjska sceptycznie oceniała szanse zjednoczenia Niemiec w tym okresie, ale przebieg przyszłej granicy Polski i zjednoczonych Niemiec na Odrze i Nysie Łużyckiej uznawała za z góry przesądzony. Zamknięcie jakichkolwiek spekulacji na ten temat zdawała się potwierdzać wizyta w Szczecinie 17 lipca 1959 r. I sekretarza KC KPZR i premiera Związku Sowieckiego Nikity Chruszczowa. Niemniej dyplomacja polska nadal prowadziła aktywne działania w tej materii, podejmując m.in. nieudane próby nakłonienia Kanady do publicznego poparcia wypowiedzi gen. de Gaulle'a. Dyplomacja kanadyjska nie zamierzała zmieniać swojego oficjalnego stanowiska – unikania publicznego wypowiedzania się w tej sprawie, pomimo coraz bardziej narastającego przekonania, że szybko rozwijający się pod względem gospodarczym Szczecin jest polskim miastem i takim pozostanie. Sytuację zmieniło dopiero zawarcie 7 grudnia 1970 r. *Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych*

stosunków, w którym obie strony uznały jako zachodnią granicę PRL linię, której przebieg został ustalony w umowie poczdamskiej.

Zasadniczą narrację książki zamyka część trzecia zatytułowana *Szczecin w cieniu buntu, grudzień 1970–1990*. Z ustaleń autora wynika, że dyplomacja kanadyjska postrzegała grudniowe wydarzenia 1970 r. w Gdańsku i Szczecinie jako wyraz protestu przeciw komunistycznemu systemowi politycznemu i ekonomicznemu. Zastąpienie Władysława Gomułki na stanowisku I sekretarza KC PZPR przez Edwarda Gierka przyjmowano w Ottawie pozytywnie i z nadzieją na nowe otwarcie w polskiej polityce zagranicznej. Odprężenie w relacjach Wschód–Zachód w latach siedemdziesiątych i polityka handlowa Gierka sprzyjały również rozwojowi i intensyfikacji bilateralnych stosunków kanadyjsko-polskich. W okresie prac przygotowawczych i na samej Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie Kanada nie zgodziła się jednak z polską propozycją, aby uznać ją za konferencję pokojową w sprawie granic. Niemniej Akt Końcowy KBWE podpisany w Helsinkach 1 sierpnia 1975 r. zawierał pożądaną z punktu widzenia Warszawy punkt dotyczący nienaruszalności granic. Od tego czasu Szczecin ztracił swoje wyjątkowe miejsce w stosunkach polsko-kanadyjskich związane dotychczas z nieuregulowaniem kwestii polsko-niemieckiej granicy państwowej. Szczecin, wraz z Gdańskiem, powrócił na czołówki prasy światowej latem 1980 r. Ambasada Kanady informowała szczegółowo centralę o fali strajków w zakładach pracy w Polsce, w tym w Szczecinie, odnotowując

równocześnie zmianę strategii władz komunistycznych, które zdecydowały się na rozmowy ze strajkującymi, a nie na użycie siły. To jednak Gdańsk przede wszystkim był dla dyplomacji kanadyjskiej symbolem Solidarności. Rząd kanadyjski nie wykluczał możliwości interwencji sowieckiej w Polsce, natomiast wprowadzenie w tym państwie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. stanowiło dla niego całkowite zaskoczenie. Ottawa nie była jednak początkowo zwolennikiem konfrontacji z Kremlem zarówno w sferze publiczno-propagandowej, jak i w postaci sankcji ekonomicznych. Premier Kanady Pierre Trudeau określił wprost wprowadzenie stanu wojennego w Polsce jako „mniejsze zło” w porównaniu z interwencją sowiecką. Trudeau postrzegał Solidarność i jej żądania przez pryzmat negatywnych doświadczeń z kanadyjskimi związkami zawodowymi. Dopiero 23 lutego 1982 r. Kanada ogłosiła sankcje wobec Polski. Zniesienie stanu wojennego 22 lipca 1983 r. zapoczątkowało powolny proces normalizacji stosunków kanadyjsko-polskich. Szczecin chwilowo przykuł uwagę opinii międzynarodowej w lipcu 1988 r. w związku z wizytą w tym mieście I sekretarza KC PZPR Michaiła Gorbaczowa, jednakże dyplomacja kanadyjska nie zwróciła na to wydarzenie większej uwagi. Inaczej było w przypadku strajków sierpniowych tego roku. Zmiany polityczne w Polsce w 1989 r. rząd Kanady uznał za istotny krok we właściwą stronę. Polskę określano mianem lidera przemian demokratycznych w Europie Wschodniej. Tempo zmian w Polsce i Niemczech zaskoczyło dyplomację kanadyjską, która ze

względów formalnych nie była uprawniona do udziału w konferencji „dwa plus cztery”, ale na bieżąco była informowana przez sojuszników z NATO o rozmowach w sprawie zjednoczenia Niemiec. Przyjęte wówczas traktaty – z 12 września 1990 r. w Moskwie oraz z 14 listopada 1990 r. w Warszawie – otworzyły drogę do uznania przez Kanadę granicy polsko-niemieckiej *de iure*.

Reasumując, należy podkreślić, że książka prof. Tebinki stanowi ważną pozycję w historiografii stosunków polsko-kanadyjskich w okresie powojennym i w czasie zimnej wojny. Zawiera szczegółową analizę stanowiska dyplomacji kanadyjskiej wobec kwestii przynależności terytorialnej Szczecina ukazaną w kontekście ewolucji polityki Ottawy wobec problemu polskiej granicy zachodniej po 1945 r. Przynosi również szczegółowe informacje na temat kanadyjskiej percepcji polskich przełomów politycznych 1970, 1980 i 1989 r., choć jak przyznaje sam autor, Szczecin nie zawsze był w centrum uwagi dyplomacji kanadyjskiej w tym okresie.

Bibliografia:

- Gańczak, F. (2022). *Gryf, młot i cyrkiel: Szczecin w polityce władz NRD: 1970–1990*. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.
- Jaskułowski, T. (2020). *Szczecin – miasto, którego nie było: dyplomacja RFN i polskie przełomy 1970–1989*. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.
- Jaworski, P. (2022). *W cieniu „żelaznej kurtyny”: Szwecja wobec Szczecina 1945–1989*. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.
- Musto, R. A. (2021). ‘A Question of Survival’: Canada and the Rapacki Plan for the Denuclearisation of Central Europe, 1957–59. *Cold War History*, 21(4), 509–531. DOI: 10.1080/14682745.2021.1873278.
- Szczepańska-Dudziak, A. (2021). „Szczecin czechosłowackim oknem na morza i oceany”: *Szczecin w stosunkach polsko-czechosłowackich 1945–1989*. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.
- Tebinka, J. (2005). *Nadzieje i rozczarowania: polityka Wielkiej Brytanii wobec Polski 1956–1970*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Tebinka, J. (2021). *Kanada i Szczecin 1945–1990. W cieniu granicy*. Szczecin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.
- Tebinka, J., Techman, R. (2016). *Brytyjczycy o statusie Szczecina: tajny raport Rohana Butlera (1965)*. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Szczecinie.